

JOAN FUGUET I SANS

LA PARROQUIAL DE SANTA MARIA DE BARBERÀ, FUNDACIÓ TEMPLERA?

En un estudi que hem fet recentement sobre l'arquitectura de l'Orde del Temple a Catalunya (Fuguet, 1989), hem notat que una de les tasques més notables que aquells cavallers-frares van realitzar fou la fundació de parròquies arreu –però sobretot en la Catalunya Nova– en coordinació amb els bisbes. No cal dir que fou una feina molt important en el context de la repoblació i colonització de les terres conquerides a l'Islam, no solament per a l'organització d'esglésies com a entitats sinó també per a la construcció dels edificis.

Barberà (Conca de Barberà) fou una de les primeres donacions importants que els templers van rebre a Catalunya de part dels comtes de Barcelona i Urgell. Quan això succeí, any 1132, encara no s'havia organitzat la parròquia ni tant sols acabat la conquesta definitiva de la Conca, la qual fou coronada per Ramon Berenguer IV, vers 1135.

Sense qüestionar-se el tema, hom havia suposat que la parròquia de Barberà originàriament havia estat una església pròpia dels Puigverd, senyors de Barberà en temps de l'arribada dels templers a Catalunya. Això no obstant, una sèrie d'arguments, en absolut gratuïts, ens han menat a formular hipòtesis sobre la fundació i la construcció de la primitiva parroquial de Santa Maria de Barberà.

L'any 1154, per una butlla, el papa Anastasi IV reconeixia la incipient organització de la diòcesi tarraconense (Blanch, 1951:I:91-92): entre les poques parròquies disperses per les terres en vies de colonització que enumera el document hi figura, encara sense advocació, la de Barberà. En les circumstàncies del Barberà d'aleshores només podem imaginar la parròquia com una capelleta arredossada al castell dels Puigverd, ja murallat aleshores, o més probablement un projecte sobre el paper.

Després de la butlla papal de 1154, la següent notícia relativa a l'església de Barberà ens la forneix la donació testamentària de la muller de Pere de Puigverd, feta l'any 1166.¹ En el llegat s'esmenten dues esglésies de Barberà i en termes diferents, en un cas es diu «*ad opera de Sancti Salvatoris*» i a l'altra «*ad Sancta Maria de Barbera*». De la forma que s'expressa el document sembla que es refereixi, en el cas de Sant Salvador, a una obra en construcció, i en el cas de Santa Maria a una església existent o en projecte de construcció; sigui com sigui, el cas és que dos anys més tard, Guillem de Montagut, llavors carlà del castell, en son testament féu una

1. ACA, C, Alfons I, n.º 36.

deixa «*ad opera Sancte Marie Barberani*» (Miret, 1910: 321-322), fórmula que fa pensar que estava en construcció. Sembla prou clar, doncs, que a finals de la dècada dels seixanta del segle XII es construïen les dues esglésies de Barberà, la capella del castell (Sant Salvador) i la parroquial (Santa Maria).

Hom podria suposar que la primitiva parròquia havia estat en principi una església pròpia dels Puigverd, senyors del castell, entenen un procés semblant al de Sant Miquel de l'Espluga de Francolí (Altisent, 1966), però tenim dubtes sobre aquesta qüestió. Barberà pertanyia als templers des de 1132, i ells en pogueren haver estat els fundadors. El fet que no es documenti un convent templer a Barberà fins a començaments de la dècada dels setanta no vol dir que els cavallers del Temple s'haguessin desentés del lloc; Sans i Travé (1977:41-58) constata la presència de cavallers-frares a Barberà entre els anys trenta i els setanta, en diverses ocasions i per diferents motius. Una tasca que els templers acomplien arreu dels seus dominis era precisament la de col·laborar amb els bisbes en l'organització de parròquies; és possible doncs l'organització de la parròquia de Santa Maria de Barberà per part dels templers.

Hi ha diversos arguments que poden enfortir la hipòtesi d'una fundació temple-ra. La mateixa dedicació de l'església a Santa Maria –advocació molt pròpia dels ordes religiosos inspirats per sant Bernat– constitueix un argument, si bé seria de poc pes en ell mateix en el cas de no haver-n'hi cap altre. Hi ha però un motiu molt més important: el fet de col·locar un timpà al frontispici de l'església amb la representació esculturada de la Theotokos que no es pot considerar una cosa normal en aquells anys en una església parroquial. Això constitueix –com veurem– un fet insòlit i potser significatiu i determinant per creure que efectivament els templers devien intervenir en la fundació de la parròquia de Barberà. Encara que som conscients que no aconseguirem aclarir del tot aquestes incògnites, creiem que és, si més no, un tema suggestiu que val la pena d'analitzar.

Els templers construïen esglésies importants en els indrets que ells consideraven que havien de ser llocs importants de l'Orde, pensem per exemple en la parroquial de Santa Maria que van construir al poble de Gandesa que esdevindria centre administratiu de la batllia de Miravet. El fet d'haver-se bastit a Barberà un temple d'una certa envergadura (ja veurem més amunt que l'església medieval resultava gran en relació al poble) fa pensar que els templers podien haver tingut, de cara a Barberà, unes intencions semblants a les que van assolir a Gandesa. Convé no oblidar que la comanda que van instal·lar a Barberà fou de les més importants de Catalunya.

En qualsevol cas, les intencions que hipotèticament devien tenir els templers a la Conca, es veurien frustades per la política reial. El fet de potenciar viles reials, com Montblanc i Sarrià al costat de Barberà –fent capital de la Vegueria la primera–, i sobretot la fundació del Reial Monestir de Poblet, evidencia un palès interès de la Corona en contrarestar la incipient força dels templers a la comarca. Frustrat el

projecte temple a la Conca, la comanda de Barberà hauria d'aixamplar-se cap a la comarca veïna de la Segarra (Vallfogona, Albió, Montargull...).

L'església parroquial construïda el segle XII durà fins l'any 1792 que fou enderrocada per edificar l'actual temple barroc. Hom podria qüestionar-se si el temple que s'enderrocà aleshores era o no el medieval, construït –segons els documents– en la segona meitat del segle XII. El dubte suposaria que l'església que havia arribat a finals del XVIII no s'hauria escapat a la sagacitat i tafaneria de l'historiador mossèn Porta (1984).² Enderrocada, doncs, l'església antiga és impossible de saber exactament com era. Amb tot, diverses referències documentals, publicades per mossèn Porta (1984: 123-134), evidencien que es tractava d'un temple d'una sola nau, amb capelles laterals allotjades en arcades de descàrrega embotides als murs laterals –tipus provençal– i coberta amb volta de canó apuntada. No devia ser gaire petita ja que consta que en ella hi havien vuit altars. Tenia un sol accés –a més de la comunicació interior amb l'abadia– per la portalada principal situada al davant occidental on hi havia el frontispici en una situació semblant a l'actual temple. La portalada devia ser força interessant a jutjar pel troç que d'ella ens n'ha quedat. Es tracta del timpà que presidia la portalada el qual fou salvat de l'enderrocament per a ésser col·locat amb tots els honors a la portalada de la nova església; això ho explica abastament la contracta i diversos documents dels comptes de la construcció del temple barroc que publicarem en una monografia de l'església de Barberà (Fuguat, 1978: 91-123). L'interès artístic d'aquest element escultòric justifica que li dediquem una merescuda atenció.

El timpà de Barberà és una de les representacions iconogràfiques típiques de la Mare de Déu en Majestat que aparegueren en l'escultura romànica del segle XII. És el tipus grec en què es representa la Mare de Déu amb el Nen a la falda rodejats ambdós per l'atmella mística, típica de l'escola borgonyona, que sostenen dos àngels.

La Mare de Déu apareix entronitzada amb la testa coronada i amb el ceptre florit a la mà dreta (ara mutilat) coberta amb túnica i mantell. Assegut sobre el genoll esquerre de la Mare hi ha el Nen Jesús amb un llibre a la mà esquerra i la mà dreta estirada en actitud de beneir i abillat de forma semblant a la Mare. Al costat del Nen hi ha una estrella (ara bastant erosionada, però no en fotografies dels anys vint).

La mandorla que està ornada com una guerlanda floral l'aguanten dos àngels simètrics. L'arc que tanca el timpà forma una sanefa de fulles i en la faixa horitzontal del peu hi figura una inscripció –en lletra que no és medieval– que diu: «DOMUS MEA DOMUS ORATIONIS VOCABITUR».

2. Com és ben sabut, aquest sacerdot a començaments del present segle no solament ordenà i inventarià meticulosament, l'aleshores sencer arxiu parroquial de Barberà –vegeu-ne l'inventari a Porta (1984:27-31)–, sinó que recollí, en l'extens volum citat, les millors notícies de la documentació barberenca procedents dels fons de la parròquia i de l'Arxiu del Gran Priorat que en aquell temps encara es trobava a Sant Gervasi de Cassoles.

Fig. 1. Detall del timpà de la primitiva església parroquial de Santa Maria de Barberà (Conca de Barberà).

Fig. 2. Timpà de la primitiva església parroquial de Santa Maria de Barberà (Conca de Barberà).

Del timpà de Barberà se'n ocupa Kingsley Porter en els seus estudis sobre l'escultura romànica hispana. El relleu en qüestió segons l'autor americà (Porter, 1928:88) s'inscriu en l'àrea d'imitacions que van fer-se del famós grup de Solsona obra del tolosà Gilbert: «En 1163 Gilbert introdujo en los tímpanos catalanes el motivo decorativo de la Adoración de los Magos (...). Aparece primeramente en Solsona y después en muchos tímpanos catalanes; en Mura obra decadente y algo posterior, en Peralta de Alcofea, en la frontera aragonesa, y en las esculturas mucho más interesantes de Barberà (Tarragona). En esta última obra es cierto que la aureola y los ángeles son un rasgo borgoñón, pero es evidente que está inspirada en el tímpano de Solsona, pues hay una estrella, detalle que aquí no tiene significación y que puede explicarse únicamente por ser copia inconsciente de la parte central de la Adoración; también se ve la influencia de Solsona en la posición del Niño y en el cetro que llevaba la Virgen en la mano derecha (está roto, pero quedan algunos restos). Me parece que esta obra no es posterior al tercer cuarto del siglo XII».

Malgrat aquestes notes de Porter el relleu de Barberà no ha merescut gaire atenció en les posteriors obres de síntesi que s'han fet de l'art català, tot i que Cook-Gudiol (1980²:310) diuen que són raríssimes les marededéus catalanes amb el Nen de costat com la de Solsona. De fet el timpà de Barberà en no emmarcar-lo un edifici romànic passa bastant desapercbut.³

Les observacions estilístiques de Porter que el duen a situar la marededéu de Barberà en la segona meitat del segle XII, ens semblen les més encertades de les que s'han formulat i lliguen perfectament amb les dates de construcció de l'església emanades dels documents. No ens sembla, doncs correcte dir que la labor escultòrica d'aquest timpà sigui tosca i inhàbil, pròpia d'un taller local, com s'ha dit. No es poden comparar les proporcions i el modelat de carns i robes dels personatges de Barberà, per exemple, amb els de la portalada del Pla de Cabra (ara de Santa Maria), ni amb els del timpà de Vallbona de les Monges, i molt menys amb els de Ciurana, per posar tres exemples de la rogalia procedents d'obradors locals del XIII.

En un altre ordre de coses un timpà amb la Mare de Déu entronitzada, a mitjans del segle XII, segons Delcor (1970:37) era una raresa: «Mai no serà dit prou el que en aquella època tenia d'insòlit la representació de la Théotokos, a plena llum del timpà d'una església, lloc fins aleshores reservat al Crist en Magestat». Pel que es veu aquests timpans eren pròpis d'esglésies d'advocació mariana, en rutes de pas de pelegrinatge. No tenim notícia que Barberà hagués estat mai un santuari marià

3. Carbonell (1975:79) es refereix al timpà molt superficialment; es limita a dir que és una peça «d'estil romànic molt avançat».

Liaño (1980:150) observant l'escultura barberenca opina que «inclina a pensar en un momento avanzado del siglo XIII, y no en un conjunto típicamente románico»; creu que és un treball més aviat gòtic per la temàtica, però que a causa de la factura tosca que presenta —pròpia d'un taller local— sembla una obra més antiga.

Dalmases-José Pitarch (1985:167) basant-se en aspectes formals de l'obra i en l'àrea geogràfica, el situen en l'àmbit de l'escola de la seu tarragonina; segons ells la data d'aquest timpà oscil·laria entre 1204 i 1220.

malgrat l'advocació, encara que sí que es trobava en una important via de pas medieval (Cabestany, 1977). Qui sap però el que podia passar a Barberà en el temps de fundar-se l'església i quines intencions podien tenir els templers de cara a l'indret on es disposaven a instal·lar una de les comandes més importants de Catalunya. En aquest sentit no deixa de ser significatiu que uns anys més tard els mateixos templers barberencs fundin un santuari marià amb hospital per a pelegrins en la mateixa ruta de Tarragona a Lleida, a Santa Maria de Paret Delgada a la Selva del Camp (Fugueta, 1989: 315-322). No hem d'oblidar que en l'Edat Mitjana un santuari, un hospital de viatgers o qualsevol fundació pietosa d'aquesta mena, ben situada en una via de pas, era una important font d'ingressos, i els templers, més que qualsevol altre orde religiós, tingueren molta cura de l'explotació i aprofitament dels recursos de les seves possessions. El manteniment de les cases templeres de Terra Santa representava un important volum de despeses que procedien en la seva totalitat de les cases d'Occident.

BIBLIOGRAFIA

- ALTISENT, Agustí (1966): *Un poble de la Catalunya Nova els segles XI i XII. L'Espluga de Francolí de 1079 a 1200*, «Anuario de Estudios Medievales», 3, (Barcelona), pp. 131-213.
- BLANCH, Josep (1951): *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, II vols.
- CABESTANY I FORT, Joan F. (1979): *Vías de comunicación medievales en la cuenca del río Francolí (Tarragona)*, «XV Congreso Nacional de Arqueología, Lugo, 1977», Zaragoza, pp. 1203-1211.
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard (1975): *L'art romànic a Catalunya. Segle XII*, Ed. 62, Barcelona.
- COOK, Walter W.S. GUDIOL RICARD, J. (1980²): *Pintura e imagerie románicas*, dins «Ars Hispaniae», vol. IV, Plus Ultra, Madrid.
- DALMASES, Nuria de JOSÉ I PITARCH, Antoni (1985): *L'època del Císter, segle XIII* dins «Història de l'Art Català», vol. 2, Ed. 62, Barcelona.
- DELCOR, Maties (1970): *Les verges romàniques de la Cerdanya i el Conflent en la Història de l'Art*, Dalmau, Ed., Barcelona.

- FUGUET I SANS, Joan (1978): *Una església del darrer barroc a la Conca de Barberà (estudi monogràfic de l'església parroquial de Barberà)*, «Aplec de Treballs», 1, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, (Montblanc), pp. 91-125.
- FUGUET I SANS, Joan (1989): *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Art.
- LIÀÑO, Emma (1980): *Nuevos datos sobre la desaparecida iglesia medieval de Barberà*, «Butlletí Arqueològic», època V, any 1980, n. 2, (Tarragona), pp. 147-151.
- MIRET I SANS, Joaquim (1910): *Les cases de templers i hospitalers en Catalunya*, Barcelona.
- PORTA I BLANCH, Josep (1984): *Arreplec de dades per a la Història de Barberà*, Ajuntament de Barberà, Barberà de la Conca.
- PORTER, Kingsley A. (1928): *La escultura románica en España*, G. Gili, Barcelona, 2 vols.
- SANS I TRAVÉ, Josep. M. (1977): *Alguns aspectes de l'establiment dels Templers a Catalunya: Barberà*, «Quaderns d'Història Tarraconense», i, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, (Tarragona), pp. 9-59.